

הרב אלימלך בר-שאול ז"ל

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל*

א.

מדינת-ישראל בארץ-ישראל — כשמה כן ייעודה: מדינה ישראלית-מקורית, בכל הווי-חיייה וסדרי-משטרה. לאמור: חיי קדושה של עם קדוש על אדמת הקודש.

לשם כך נגאלו בני ישראל ממצרים: "לכן אמר לבני ישראל אני ה', והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים, והצילתי אתכם מעבדתם, וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לא-להים, וידעתם כי אני ה' א-להיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים. והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי לתת אתה לאברהם ליצחק וליעקב, ונתתי אתה לכם מורשה, אני ה'".¹

וכך נתפרשו לשונות הגאולה: "והוצאתי" — זה נגד העינוי שהיו משעבדים בהם יותר מדי. "והצילתי" — זוהי הוצאה מן העבודה. ואחר שהציל אותם מן העבודה אמר: "וגאלתי אתכם" — וזהו כנגד הגירות שהיו תחת ידי אחר בארץ אחרת. ואין זה עבודה ושיעבוד, רק שהם תחת ידי אחר. ועל זה אמר: "וגאלתי אתכם בזרוע נטויה". ואחר שגאל אותם, אין זו רק הוצאה מרשות מצרים, אלא חסר להם עדיין החיבור בקב"ה. ועל זה אמר: "ולקחתי אתכם לי לעם" — "שתהיו לי"². כלומר: לשונות של גאולה הן שלבים בתהליך הגאולה, ואין גאולת האומה נגמרת אלא כשהיא מביאה את האומה לידי מעמדה המיועד: להיות עם ה' בגלוי ובפועל ממש. וזאת היתה הבשורה והאזהרה לבני ישראל עובר למתן-תורה ולקבלתה:

* מתוך ספרו "מצוה ולב", חלק ב', תשל"ב.

1 שמות ר', ו'—ה'.

2 גבורות ה', ס'.

אלימלך בר-שאו

"אתם ראייתם אשר עשיתי למצרים, ואשא אתכם על כנפי נשרים ואבא אתכם אלי. ועתה אם שמוע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי, והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש"³. ונתפרשו הדברים כפשוטם: "שתהיו אתם לי ביחוד, לא כשאר העמים, כביכול איני מעמיד ואיני משליט עליכם אלא אני"⁴. "ותהיו ממלכת משרתי, וגוי קדוש, לדבקה בא"ל הקדוש, כמו שאמר: קדושים תהיו, כי קדוש אני ה'⁵. "ובזה תהיו סגולה, כי תהיו ממלכת כהנים: להבין ולהורות לכל המין האנושי לקרוא כולם בשם ה' ולעבדו שכם אחד, כאמרו: זאתם כהני ה' תקראו, וכאמרו: ' כי מציון תצא תורה' — — — כמו שיהיה הענין לעתיד לבוא"⁶. וכאשר זכו בני ישראל ובראשם יהושע בן-נון לעבור את הירדן, והארץ החלה להיכבש לפניהם, והונח להם מאויביהם מסביב, "ויהושע זקן בא-בימים", נאמר: "ויאסף יהושע את כל שבטי ישראל שכמה, ויקרא לזקני ישראל ולראשיו ולשפטיו ולשטריו ויתיצבו לפני הא-להים. ויאמר יהושע אל כל העם: כה אמר ה' א-להי ישראל, בעבר הגהר ישבו אבותיכם מעולם, תתח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים. ואקח את אביכם את אברהם מעבר הגהר ואולך אותו בכל ארץ כנען, וארבה את זרעו ואתן לו את יצחק. ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו, ואתן לעשו את הר שעיר לרשת אותו, ויעקב ובניו ירדו מצרים. ואשלח את משה ואת אהרן ואגוף את מצרים כאשר עשיתי בקרבן, ואחר הוצאתי אתכם — — — ואתן לכם ארץ אשר לא יגעת בה — — — ועתה יראו את ה' ועבדו אותו בתמים וכאמת, והסירו את אלהים אשר עבדו אבותיכם בעבר הגהר ובמצרים, ועבדו את ה' — — — ויען העם ויאמר: חלילה לנו מעזב את ה' לעבד אלהים אחרים. כי ה' א-להינו הוא המעלה אותנו ואת אבותינו מארץ מצרים מבית עבדים, ואשר עשה לעינינו את האותות הגדולות האלה, וישמרנו בכל הדרך אשר הלכנו בה ובכל העמים אשר עברנו בקרבם, ויגרש ה' את כל העמים ואת האמרי יושב הארץ מפנינו, גם אנחנו נעבד את ה' כי הוא א-להינו — — — ויאמר יהושע אל העם: עדים אתם בכם כי אתם בחרתם לכם את ה' לעבד אותו, ויאמרו: עדים — — — ויכרת יהושע ברית לעם ביום ההוא, וישם לו תק ומשפט — — — וישלח יהושע את העם איש לנחלתו"⁷.

3 שמות י"ט, ד-ו'.

4 מכילתא, ורמב"ן, שם.

5 רמב"ן, שם.

6 ספורנו, שם.

7 יהושע כ"ד.

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

ובהמליך שמואל הנביא את שאול למלך על ישראל, הכריז באוגי בני ישראל: "ועתה הנה המלך אשר בחרתם אשר שאלתם, והנה נתן ה' עליכם מלך. אם תיראו את ה' ועבדתם אותו ושמעתם בקולו ולא תמרו את פי ה', והייתם גם אתם וגם המלך אשר מלך עליכם, אחר ה' אֱלֹהֵיכֶם — — — ויירא כל העם מאד את ה' ואת שמואל — — — ויאמר שמואל אל העם: אל תיראו, אתם עשיתם את כל הרעה הזאת, אך אל תסורו מאחרי ה' ועבדתם את ה' בכל לבבכם. ולא תסורו כי אחרי ה' תהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תהו המה, כי לא יטש ה' את עמו בעבור שמו הגדול, כי הואיל ה' לעשות אתכם לו לעם, גם אנכי חלילה לי מחטוא לה', מחדול להתפלל בעדכם, והוריתי אתכם בדרך הטובה והישרה. אך יראו את ה' ועבדתם אתו באמת בכל לבבכם, כי ראו את אשר הגדיל עמכם"⁸.

וכן אמר דוד המלך לפני ה': "ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ, אשר הלכו אֱלֹהִים לפדות לו לעם ולשום לו שם, ולעשות לכם הגדולה, וגוראות לארצך, מפני עמך אשר פדית לך ממצרים גוים ואלהיו. ותכונן לך את עמך ישראל לך לעם עד עולם, ואתה ה' היית להם לאֱלֹהִים"⁹.

ומלכות ישראל נקראת "מלכות ה'", שנאמר: "ויבחר בשלמה בני לשבת על־כסא מלכות ה' על־ישראל"¹⁰. וכסא המלכות נקרא "כסא ה'", שנאמר: "וישב שלמה על־כסא ה' למלך תחת דוד אביו"¹¹.

וזה אשר ציווה דוד את שלמה: "אנכי הלך בדרך כל הארץ, וחוקת והיית לאיש. ושמרת את משמרת ה' אֱלֹהֶיךָ ללכת בדרכיו לשמר חקתיו מצותיו ומשפטיו ועדותיו, ככתוב בתורת משה, למען תשכיל את כל אשר תעשה ואת כל אשר תפנה שם. למען יקים ה' את דברו אשר דבר עלי לאמר: אם ישמרו בניך את דרכם ללכת לפני באמת בכל לבבם ובכל נפשם, לאמר: לא יכרת לך איש מעל כסא ישראל"¹².

וכה אמר שלמה בתנוכת בית המקדש, ככלות תפילתו על ענייני הבית הקדוש: "ויעמד ויברך את כל קהל ישראל קול גדול לאמר: ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל, ככל אשר דבר; לא נפל דבר אחד מכל דברו הטוב אשר דבר ביד משה עבדו. יהי ה' אֱלֹהֵינו עמנו כאשר היה עם אבותינו, אל יעובנו ואל יטשנו. להטות לבבנו אליו, ללכת בכל דרכיו ולשמר מצותיו וחקיו

8 שמואל א', י"ב.

9 שמואל ב', ז', כ"ג—כ"ד.

10 דברי הימים א', כ"ח, ה'.

11 דברי הימים א', כ"ט, כ"ג.

12 מלכים א', ב', ב'—ד'.

אלימלך ברישאל

ומשפטיו אשר צווה את אבותינו. ויהיו דברי אלה אשר התחננתי לפני ה' קרובים אל ה' אֱלֹהֵינו יומם ולילה, לעשות משפט עבדו ומשפט עמו ישראל דבר יום ביומו. למען דעת כל עמי הארץ כי ה' הוא האֱלֹהִים אין עוד. והיה לבבכם שלם עם ה' אֱלֹהֵינו ללכת בחקיו ולשמור מצותיו כיום הזה" ¹³.

ובימי יסוד המעלה של שיבת ציון ותחילת הבית השני, במעמד כל עולי הגולה, קיבלו עליהם מחדש עול-מלכות-שמים, כמסופר: "ובכל זאת אנחנו כרתים אמנה וכתבים, ועל התתום שרינו וליינו כהנינו — — — ושאר העם, הכהנים, הלויים, השוערים, המשוררים, הנתינים וכל הנבדל מעמי הארצות אל תורת האֱלֹהִים, נשיהם בניהם ובנותיהם, כל ידע מבין. מחויקים על אחיהם אדיריהם, ובאים באלה ובשבעה ללכת בתורת האֱלֹהִים אשר נתנה ביד משה עבד האֱלֹהִים, ולשמור ולעשות את כל מצות ה' אדנינו ומשפטיו וחקיו" ¹⁴.

וכן מסופר במיצוי על מלכות בית חשמונאי: "בבית שני, כשמלכי יון גזרו גזרות על ישראל וביטלו דתם, ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטימאו הסהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם וחלצום לחץ גדול, עד שריחם עליהם אֱלֹהֵי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות ישראל יתר על מאתיים שנים עד החורבן השני" ¹⁵.

וזה דבר הנבואה על הגאולה האחרונה: "ולקחתי אתכם מן הגוים, וקבצתי אתכם מכל הארצות, והבאתי אתכם אל אדמתכם. וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם, מכל טמאותיכם ומכל גלוליכם אטהר אתכם. ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם, והסרתי את לב האבן משרכם ונתתי לכם לב בשר. ואת רוחי אתן בקרבכם, ועשיתי את אשר בחוקי תלכו ומשפטי תשמרו ועשיתם. וישבתם בארץ אשר נתתי לאבותיכם, והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכם לאֱלֹהִים" ¹⁶.

ייעוד ממלכתי גדול ונשגב זה של "ממלכת כהנים וגוי קדוש", הוא שהיה לנגד עיניהם של בני ישראל בכל הדורות. הוא שהתחנכו ישראל לקראתו במדבר ארבעים שנה. הוא שהאיר להם בכיבוש הארץ ובהתנחלותם בה. הוא

13 מלכים א', ח', ב"ה—ס"א.

14 נחמיה, י'.

15 רמב"ם, הלכות חנוכה, פ"ג, ה"א.

16 יחזקאל, ל"ו.

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

שהונח ביסוד המלוכה, והוא שהינחה בימי הבית השני. הוא שנישא כיקוד-אש בליבות בני ישראל בכל גילגולי הגלות הקשה והארוכה. הוא שהעיר לבבות גדולים של מאורי-האומה לעלות ציונה, לרצות אבניה ולחונן עפרה, ולחדש ישובם של ישראל בתוכה, החל ברמב"ן ותלמידיו ותלמידי-תלמידיו, ועד תלמידי הגר"א ותסירי הבעש"ט ורביס-רביים הבאים בעקבותיהם. והוא שמהבהב בלבו של כל אדם מישראל באשר הוא, העולה ומעלה עצמו לארצנו הקדושה ומשתף עצמו בבניינה בחומר וברוח. בידעין ובלא יודעין שואב כל אדם מישראל מכוחו ומכוח-כוחו של חזון הייעוד הממלכתי הגדול והנשגב. ומכוחו ומכוח-כוחו כל הטוב והיפה שכבר נעשה בארצנו הקדושה עד עתה בעזרת הבוחר בציון ושוכן בירושלים.

חזון זה הוא המוקד של צפיית הגאולה. הוא האור החדש אשר יאיר ה' בציון בית-חיינו. עליו יתפללו בני ישראל, בציבור וביחיד, ערב וזקד וצהרים. למלוא זריחתו הם מחכים בכליון-הלב ובמיצוי-הנפש, במתח פנימי גבוה של אמונה גדולה בביאת המשיח והשראת השכינה ותיקון עולם במלכות-שדי.

ב.

בכל הזמנים, בכל התנאים ובכל הגלויות והתפוצות, גם כאשר גברה החשכה ואפפו את ישראל חבלי-מות ומצרי שאול מצאוהו, ולא היה גראה לעין כל ניצוץ של תקוה — היו בני-ישראל מוכנים מבחינה נפשית, כל יום ממש, ללכת לקראת מימוש החזון הנפלא של ייעודם; שכן מלאה וחוקה אמונתם של ישראל בגודל הייעוד, באמיתותו ובקדושתו. מעולם לא עלה על דעת בנייה-נאמניה של האומה, להמעט מגדולתו של הייעוד, או להטיל ספק באמיתותו, או לערטלו מקדושתו. ידעו גם זכרו בני ישראל, כי שיעור-קומתו של הייעוד הלאומי-הממלכתי מקביל למלוא שיעור הקומה של האומה. ידעו גם הרגישו את גדולת האומה, את אמיתת מהותה, את קדושת עצמיותה. האור הפנימי העשיר אשר בקע מעומק הגשמה הלאומית, משולב באור התורה והמצוות אשר זרח במשכנות ישראל, גילו תמיד לבני ישראל מי הם, הזכירו תמיד את היחוס העצמי, את היותם עם נבחר, עם סגולה, עם מקודש לחכלית נשגבה. ובעמוד בני ישראל בתפילה לפני ה' בחגים הגדולים, ובספרם בשבחיו של מקום, הוסיפו שבח והודיה לקב"ה בספרם גם בשבח עמו אשר נבחר על-ידו ובחר בו: "אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו, ורוממתנו מכל הלשונות, וקדשתנו במצוותיך, וקרבתנו מלכנו לעבודתך, ושמן הגדול והקדוש עלינו קראת".

אלימלך בר-שאל

מעולם לא ראו בני ישראל את עצמם בתור עם־סתם בין עמי תבל. הם ידעו כי עם־ישראל הוא הרבה יותר מעם־סתם, והרבה יותר ממושג עם בכלל, וכן הוא יחידה רוחנית מיוחדת במינה, שנועדה מתחילת יצירתה למלא שליחות א־לוהית באנושות כולה, לשם מילוי שליחות זו במלואה, ניתנה לה מסגרת לאומית וארץ משלה, כי שליחותה איננה רק במושפט אלא במוחש: ביצירת מלכות של קדושה בעולם ולעולם. מלכות של ממש, שכולה מושתתת על חיי קדושה, מופת לכל המין האנושי; דוגמה חיה של צלם־א־לוהים המתגלה בפועל בחיי היחיד והחברה והממלכה, בכל הודו והדרו.

הם ידעו זו זכות זו היא בעצם חובה אדירה שהוטלה עליהם. חובה זו היא סוד קיומם של ישראל, סוד מהותם והויותם. להם הגור, כי "בני יעקב כולם סגולה היו, כולם ראויים לענין הא־לוהי"¹⁷, וכי יש להם במיוחד "צירוף וחיבור אל השם יתברך", והם "מושפעים ממנו יתברך מאמיתת עצמו", כמו בנשם אל אביהם; ועדיין הנמשל גדול מן המשל, מה שאין הלב יכול להגותו ואין הפה מסוגל לבטאו¹⁸. כלומר: "בישראל מונחת התכונה הא־לוהית במעמקי טבע נשמת האומה. הצימאון לדעה והרגשה א־לוהית בתכלית עליונותה וטהרתה, היא לו הנקודה שהחיים מורגשים בה"¹⁹. ולכן כנסת ישראל "איננה אומה כפי המובן הרגיל, אלא התמצית האידיאלית של האדם"²⁰. במשפט קצר: "ישראל בבחינת האנושיות בעילויה"²¹. הנשמה הכללית של ישראל היא סגולתה המיוחדת־המקורית לקירבת א־להים ולהליכה בדרכיו. "חלק ה' עמו, יעקב חבל נחלתו" — זוהי המהות הישראלית בתפיסתה ההיסטורית. זוהי שעושה אומה זאת לחטיבה מיוחדת במשפת האדם. לא רק מבודדת משאר אומות ולא סתם שונה מהן, אלא נפרדת מהן הפרדי־מהות, כמו האדם במשפת החיים כולם²².

כל הנשמות הפרטיות בישראל, "כולן מתאימות, ואב אחד לכולנה. ולכן נקראו כל ישראל אחים ממש. מצד שורש נפשם בה' אחד, רק שהגופים מחולקים"²³. לאמור: כל יחידי ישראל הם גילויים פרטיים של המהות הישראלית האחת, השלימה. נשמה אחת כללית מאירה דרך כל הגופים

17 כוזרי, א' צ"ה.
18 נצח ישראל, י"א.
19 אורות, אורות התחייה, י.
20 אגרות רא"ה, כ"א.
21 דרך ה', ב', ד', ה'.
22 כוזרי, א', ל"ט, צ"ה.
23 תניא ח"א, ל"ב.

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

המחולקים. ישראל הם אחים זה לזה לא רק מחמת מוצאם הפיסי המשותף, אלא בעיקר מחמת מוצא נשמתם, מחמת מהותם המטאפיסית המשותפת, מחמת חייהם הפנימיים, אשר גובעים במישרין מאת אֱלֹהִים חיים ברוך־הוא. "ואתם הדבקים בה' אֱלֹהֵיכם. חיים כולכם היום" — "חיות והתקשרות הנפש בחיי החיים עצמות אור. אין־סוף ברוך־הוא, מקור חיי כל הנשמות"²⁴. סוד חייהם ואחדותם של ישראל הוא מצד היות שורשם האחד במקור האחדות המוחלטת. ושורש זה הוא לא רק סיבה ראשונה להווייתם, אלא הוא עצם הווייתם לנצח. ולא ימירם ולא יחליפם הקב"ה באומה אחרת, שהרי "הם בני המקום ואין להעביר אותם"²⁵. ולא יוכלו גם בני ישראל מצידם להמיר ולהחליף את עצמם, לשנות או לטשטש את מהותם על־ידי התעלמות או ניתוק ממקורם המטאפיסי. "לא תשוער אפשרות היגור האומה הזאת מאֱלֹהֵיהּ וממצוותיו וחוקיו — כשום פנים. כי הוא חוק מוטבע בהם"²⁶. ולא יעלה הרהור כזה על דעת אדם מישראל, אלא אם־כן רוחו נכאה בקרבו מחמת יאוש־שלא־מדעת, או שילדי נכרים היכוחו בסגורים, או שבכלל פיו ולבו אינם שווים²⁷. סגולתם של ישראל לקירבת אֱלֹהִים, מהותם הפנימית המטאפיסית, היא עובדה קיימת לעולמים. היא אינה תלויה בבחירתם החופשית של בני ישראל להחזיק בה או לדחותה. היא עצם טבעם, עצם מהותם. "הסגולה היא כוח קדוש, פנימי, מונח בטבע־הנפש וברצון ה', כמו טבע כל דבר מהמציאות, שאי־אפשר לו להשתנות כלל"²⁸. "אלא שברית כרותה היא, שהסגולה הפנימית לא תתגלה בזמן־הזה כי־אם לפי אותה מידה שהבחירה מסייעת את גילוייה. על כן הכל תלוי לפי רוב המעשה וקדושת האמונה ותלמוד תורה"²⁹. "ובעקבתא־דמשיחא מתגבר ביותר כוח הסגולה, שהוא תוכן זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה"³⁰.

השאלה: מהו ומיהו ישראל — יכול להיות לה ערך רב אם מגמתה מן החוץ אל הפנים, כלומר: להעמיק ולהבהיר יותר ויותר לעצמנו את סוד מהותנו המטאפיסית. אבל כל המנסה להפנות את השאלה הזאת בכיוון הפוך, מן הפנים אל החוץ, הריהו חוטא ומחטיא את הרבים בהעמידו בסימן שאלה:

24 קונטרס ההתפעלות, פ"א.

25 נצח ישראל, י"א.

26 עקדת יצחק, נצבים.

27 שם.

28 אגרות רא"ה, ל"ו.

29 שם.

30 שם.

אלימלך ברה-שאוול

את הוודאות המהותית שלנו, שנתגלתה לאורך כל הדורות בגבורת קדושתה ושהיתה תמיד בבחינת הפלא הגדול בתולדות העמים, ללא משל ודוגמא.

כשם שידעו וזכרו בני ישראל את גדולת האומה ואת סגולתה המיוחדת-המקורית, כך ידעו וזכרו את גדולת ארצם ואת סגולתה המיוחדת-המקורית. הם מעולם לא ראו בארץ-ישראל רק שטח טריטוריאלי, שבו ניתן להם למצוא מנוח לכף רגלם. הם ראו בה את ארץ הקודש, אשר מחמת קדושתה היא נועדה לעם קדוש למען יכונן בה חיי-קדושה ממלכתיים. הקב"ה בחר בעם ישראל מכל האומות, ובחר בארץ-ישראל בשביל עם ישראל מכל הארצות, ובחר בירושלים למקום השראת שכינתו בישראל, ונתן את התורה לעמו הנבחר לתורת-חיו אשר עיקרם ושורשם בארץ-ישראל.

קיבלו ומסרו תו"ל: "עמד וימודד ארץ — אמר רבי שמעון בן יוחאי: מדד הקב"ה את כל האומות ולא מצא אומה שהיתה ראויה לקבל את התורה אלא ישראל. ומדד הקב"ה את כל הדורות ולא מצא דור שהיה ראוי לקבל את התורה אלא דור המדבר. מדד הקב"ה את כל ההרים ולא מצא הר שהיה ראוי שתשרה עליו שכינה אלא הר המוריה. מדד הקב"ה את כל העיריות ולא מצא עיר שראויה שייבנה בית-המקדש בה אלא ירושלים. מדד בכל ההרים ולא מצא הר שתינתן עליו תורה אלא הר סיני. מדד הקב"ה בכל הארצות ולא מצא ארץ שראויה לינתן לישראל אלא ארץ-ישראל. שנאמר: עמד וימודד ארץ, ראה ויתר גוים"⁸¹.

הכל נעשה כמדידה וכבחירה, בהתאמה ובהשלמה, בחשבון גדול ובמחשבה תחילה; בשילוב כל הסגולות יחדיו, כל מעלות הקדושה בחטיבה אחת ובמסכת שלימה. תורה וישראל וארץ-ישראל ובית המקדש — צמודים ומחוברים חיבור אורגאני, מהותי, וכולם קדושה אחת הן. קדושת העם וקדושת הארץ תחת מלכות התורה, מאירות יחד באור הנבואה ובגילוי שכינה. "אור א-לוהי מועיל אצל עמו ובארצו"⁸². משל למה הדבר דומה: "הרכם זה שמצליח בו הכרם, אילו לא היו נוטעים בו הגפנים ועובדים העבודה הראויה להם, לא היה עושה ענבים". כי גם האדמה צריכה להיות מתאימה למטעי גפן; וגם השתילים צריכים להיות מזון משובח ומתאים לאדמה הזאת, וגם העיבוד וההשגחה צריכים שמירה קפדנית. ורק אז אפשר לקוות בדרך הטבע לברכת שמים, שתניב ותבשיל שפע פרי נאה.

והנה "המעלה המיוחדת הראשונה היא לעם שהוא סגולה ולב... ויש לארץ

81 ילקוט, תקס"ג.

82 כחרי, ב', ח'.

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

עור בזה, עם המעשים והתורות התלויות בה אשר הם כעבודה לזכרם. אבל לא יתכן לסגולה הזאת [של העם] להגיע אל הענין האלוהי בבלעדי המקום הזה [ארץ-ישראל], כאשר לא יתכן שיצליח הזכרם בבלעדי ההר הזה"³³. ולכן "כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה"³⁴, כי "היא הארץ הנקראת: לפני ה', הנאמר עליה: תמיד עיני ה' א־להיך בה"³⁵. רק היא אדמת הגבוהה והמקום המוכשר והמיועד לגילוי שכינה. רק היא האחת והיחידה המתאימה לישראל: "סגולת הארץ וסגולת האומה מתאימות יחד. כשם שהאומה מיוחדת להתרוממות האלוהית במעמקי חייה, כך הארץ, ארץ ה', מכשירה את העם היושב עליה בנחלת עולמים, הבאה בברית ובשבעה ובביטחון. נצח ישראל מיוסד על הטבע האלוהי הקבוע במטבע ארץ-המדה נפלאה זו, המזווגת לעם זה אשר בחר לו יי' לסגולתו. בשמת האומה והארץ יחדיו פועלות את יסוד הזויתן, תובעות את תפקידן, להוציא אל הפועל את ער'גת קדושתן"³⁶. "ארץ-ישראל איננה דבר חיצוני, קניין חיצוני, לאומה, אמצעי למטרה של ההתאגדות הכללית והחוקת קיומה החומרי או אפילו הרוחני. ארץ-ישראל היא חטיבה עצמאית, קשורה בקשר-חיים עם האומה, חבוקה בסגולות פנימיות עם מציאותה"³⁷.

ממבט גבוה זה הסתכלה האומה בארצה ועל ארצה. כך ראו אותה גדולי ישראל וראשוני מייסדי ישובה ומחדשיו אחרי התורבן השני. ארץ-ישראל "היא נחלת ה' מיוחדת לשמו", ולא יתכן לחיות בה אלא חיי-קדושה. ולא עוד; אלא ש"התורה בעיקרה ניתנה לעשותה בארץ-ישראל. ועל-כן אמרו בספרי — אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוץ לארץ היו מצויינים במצוות, שכשתחזרו לא יהיו לכם חדשים. ואף שבענין הזה נאמרו מצוות שהן חובת הגוף, כמו תפילין ומזוזות שאינן תלויות בארץ, אמר הטעם כדי שלא יהיו לכם חדשים, מפני שעיקר המצוות ליושבים בארץ ה' "³⁸. ולכן "ארץ-ישראל היא חמדת כל ישראל, וחמדת השם יתברך, כל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה"³⁹. ובמכתב לתלמיד: "יוכני השם יתברך לנטוע במו ידי עצי פרי

33 שם, י"ב.

34 שם, י"ד.

35 שם.

36 הקדמה ל"שבת הארץ".

37 אורות, ו'.

38 רמב"ן בדרשותיו לר"ה ולקהלת.

39 אגרת הגר"א.

אלימלך בר-שואל

בסביבי ירושלים, לקיים: 'כי תבואו אל הארץ ונטעתם, בסדק המגולה'⁴⁰.

ועוד רבים וגדולים הדברים אשר נאמרו ונכתבו על נושא נשגב זה של קדושת ארץ-חמדה, ויקצר המצע מלהביא אפילו חלק ניכר מהם. כך עלו אליה כדי להתעלות בה; כך אמרו לבנות את האומה הקדושה במכון קודשה; כך קיימו בנפשם במסירות-נפש, ורוחם הגדולה מחפת עד היום הזה בלבבות רבים של בניה-נאמניה של גדולת האומה וארצה. וגם כאשר עלו רבים מן הגולה ואבק-גלות צרור בפתחי לבם והגיגי-נכר מערפלים מחשבתם — בעומק נפשם בער זיק של קדושה. בתוך-תוכם נכספו גם הם למיוחד ולמקורי שבחיים החדשים שיתרקמו פה. ולא נחשדו נפשות מישראל ללכת אחרי החיקוי הזר, אשר גם במקום יניחתו הטבעית לא הבשיל אלא באושים. ואם גם ילכו זמנמה אחרי הקסם הזר — שוב ישובו בצער וכרינה, בצער על תעייתם, וכרינה על פדות נפשם. שוב ישובו לאיתנם ולעצמם, ולא להיפך.

ג.

מובן מאליו שמדינת ישראל, שאנו מודים לשמו יתברך על נס תקומתה וקיומה, איננה עדיין המדינה שאנו מייחלים לה. לא רק מבחינת מספר בני העם הנקבצים בתוכה, שעדיין מועט הוא לעומת רוב העם היושב בגולה, ולא רק מבחינת שטחה שעדיין אינו השטח המלא של ארץ-ישראל בגבולותיה המובטחים, אלא בעיקר משום שהיא רק מדינה ולא יותר מזה — הרבה יותר מזה — כפי שמדינת ישראל נועדה להיות. לא על מדינה זו, כמות שהיא, נשאו נביאי ישראל את דבר ה' בחזונם. לא אל מדינה זו, כמות שהיא, נכספה וגם כלתה נפש האומה. ואין הדבר תלוי בהישגים דתיים מסוימים בשטח התחיקה והצביון הרוחני הציבורי. כל שכן שאין הדבר תלוי בסיפוק צרכים דתיים שהמדינה צריכה לקיים אותם כדי שלא תהא פחות ממדינה. על ידי מילוי תרבות אלה לא תהיה עדיין משהו יותר ממדינה. האומה הישראלית, כמובטח לה מפי הגבורה, מצפה להרבה יותר ממדינה טובה וסובלנית וכו'. האומה מצפה לגדולות, למדינה גדולה של עם גדול בארץ גדולה, לממלכת כוהנים של גוי קדוש על אדמת הקודש. אין שום אפשרות ליתור כלשהו ולהנמכה כלשהי. דבר ה' יקום לעולם. "בעינתה אחישנה".

אך גם מדינת-ישראל שבהווה צריכה עיון של עין טובה. יש להזהר בשעת

40 חזון ציון, 139.

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

העיון, גם מרגשות שעלולה למתוח או לערפל את הדעה הצלולה על-ידי התלהבות מופרות מגיבוני עצמאות חיצוניים של ממשלה וצבא, וגם מאכזבה נחפות על שאין במדינה אלא מה שיש בה בלבד, המעלימה מן העין גם את ערך המדינה כמות שהיא. רק מתוך עיון שקול בנושא רציני וחיוני זה, ניתן להעריך את עובדת תקומתה וקיומה של מדינת ישראל בימינו ולקבוע יחס נפשי אליה ואל מקומה בתולדות האומה ובתהליך הגאולה.

קיבלו ומסרו ופירשו חכמים: "שש איש בה" — "משל למטרונא שהלך בעלה ובנה וחתנה למדינת הים. אמרו לה: באו בניך. אמרה להם: ישמחו כלותי. הרי חתניך — ישמחו בנותי. כיון שאמרו לה: הרי בעלך, אמרה להם: הא חדר שלמה (זו שמחה שלמה). כך הנביאים אומרים לה לירושלים: 'בניך מרחוק יבואו, והיא אומרת: 'שמח הו ציון'; 'בנותיך על צד תאמנה' — היא אומרת: 'תגלגה בנות יהודה'. וכיון שאמרו לה: 'מלכך יבא לך' — היא אומרת: הא חדר שלמה. 'שש איש בה' ⁴¹.

הנבואות על "בניך מרחוק יבואו ובנותיך על צד תאמנה", באות לבשר על קיבוץ הגלויות. ואמנם אלה הן תופעות משמחות: "ישמח הו ציון, תגלגה בנות יהודה". אלא שאין זו עדיין שמחה שלימה. רק עם הבשורה על "מלכך יבוא לך", על החזרת השכינה לציון, באה גם השמחה השלימה, שמחת הגאולה השלימה. רק אז מכריזה ירושלים: "שש איש בה, תגל נפשי בא-לוהי, כי הלבישני בגדי ישע" ⁴². אז בא היחוד השלם של "ולקחתי אתכם לי לעם, ואנכי אהיה לכם לא-לוהים". אז קמה מלכות ה' בישראל, ישראל בארצו כממלכת כהנים וגוי קדוש.

בני הדורות האחרונים דור זה עומדים בעיצומו של הפרק "בניך מרחוק יבואו". וכינו בחסדי השי"ת, השומר הבטחתו לישראל, לעליית אחים מכל קצות תבל לציון בית חיינו. עינינו הרואות כי אדמת הקודש הולכת ומחדשת נעוריה, ומתקיים בה: "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל, כי קרבו לבוא" ⁴³ — "אין לך קץ מגולה מזה" ⁴⁴. היינו: "כשתיתן ארץ-ישראל פריה בעין יפה, אז יקרב הקץ. ואין לך קץ מגולה יותר" ⁴⁵. אנו חיים, איפוא, בתוך עצם התהליך של קיבוץ גלויות, ואנו חייבים להודות

41 ילקו"ש, תק"ה.

42 ישעי', ס"א.

43 יחזקאל, ל"ו.

44 סנהדרין, צ"ח, א'.

45 רש"י, שם.

אלימלך בר-שואל

ולהלל לשי"ת על כל חסדיו הנפלאים, לשתף נפשנו ב"ישמח הר ציון", ולהתפלל בכל לב שנוכה בקרוב ובמהרה לקיבוץ כל בני ישראל לארצו הקדושה, ובאו לציון גאולים ברינה ושמחת עולם על ראשם.

תקומת המדינה העצמאית בחלק מארצנו הקדושה, פתחה אפשרויות רחבות בכמה שטחים, גם בחומר וגם ברוח, גם בכמות וגם באיכות: לעליה גדולה לציון, לישוב הארץ במימדים גדולים ולהסדרת החיים הציבוריים ומוסדות החברה והמדינה על יסודות תורתנו הקדושה. על המדינה לעמוד במבחנים גדולים אלה שהועמדו בפניה. בזה תצדיק את עצם תקומתה והמשך קיומה. אלה הן המשימות שההשגחה העליונה הטילה על המדינה, וביצוען המלא הוא סוד תקומתה וטעם קיומה. כל התעלמות מצד המדינה מן המשימות האלה, או אפילו מאחת מהן, היא פגיעה חמורה במדינה וסכנה לעתידה. היא התמרדות בייעודה להיות מדינת-התורה-בדרך.

יש להתפלל הרבה לשי"ת, שלא יאסוף חסדו ממעשה-ידו ויאציל השראת קדושתו על בני המדינה, שיזכרו חובתם להיות בנוי החיים במדינה על-פי התורה. ונאמני-התורה שאהבת האומה וארצה ודאגת המדינה ספוגות עמוק בלבותיהם, חייבים להאבק בלי הרף ובלי ליאות על קידוש החיים במדינה. בזה ישלבו את המדינה בשרשרת האירועים והמעשים של תהליך הגאולה, לקראת התגשמותו של חזון "ממלכת כהנים וגוי קדוש". בזה יקיימו בני המדינה בעצמם את אשר ציוותה הנבואה: "סלו סלו פנו דרך, הרימו מכשול מדרך עמי"⁴⁶; ועוד: "פנו דרך העם, סלו סלו המסילה, סקלו מאבן, הרימו גם על העמים"⁴⁷.

המדינה הזאת כשלעצמה היא, איפוא, כלי יקר, מתנת חסד לנו מאבינו שבשמים. עלינו החובה למלא את הכלי הזה בכל התוכן הקדוש שלנו, שקיבלנוהו מסיני. את גופה של המדינה נתן לנו הקב"ה, כדי שאנחנו נעשה את המדינה מרכבה לקדושה, מגוף לחיי-תורה ממלכתיים. זוהי החובה שלנו זוהי גם הזכות הגדולה שלנו. ככל שאנו מקבלים את החובה-הזכות הזאת בתרדמת-מסירות ובחדוות-יצירה, כחלוצי ההשגחה העליונה, אנו זוכים ונוכח לברכה, וחסד מאת השי"ת. אין אנו רשאים ואין אנו יכולים לדחות את המשימה, שהטילה עלינו ההשגחה העליונה עם תקומת המדינה. אנו כולנו ערבים לה ואחראים להתפתחותה. אין לפטור עצמנו בטענה של קיום מפריעים והפרעות לבניין חיי תורה במדינה, כי אין מפריעים ואין הפרעות בשביל

46 ישעיה, נ"ז.

47 שם, ס"ב.

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

הדוגלים בשם ה' א-לוהי ישראל באהבה ובטהרה. לאורה של תורה ולחומה של קדושה ינוסו כל הצללים וימוגו כל המכשולים, וסוף המפריעים להיות מסייעים וסוף ההפרעות להיות פתחי שערים.

אבל כשם שאנו חייבים לקבל את עובדת המדינה בתור זכות גדולה שהשי"ת העניקה לנו ברוב חסדו, ובתור חובה גדולה שהטילה ההשגחה העליונה עלינו לעשות את המדינה אמצעי לקליטת עליה גדולה וליישוב אדמת הקודש בכל השטחים שהועמדו לרשותנו, וככלי שצריך למלאותו קדושה — כך אנו חייבים לזכור יפה, כי מדינת-ישראל דהיום עדיין איננה גאולה. שכן המושג המלא של גאולה הוא הרבה יותר רחב ועמוק בתוכנו מאשר מדינה כמו מדינתנו, על כל מה שיש בה ויכול להיות בה בדרך הטבע בלבד. גם את העצמאות של המדינה כמות שהיא, אין לזהות עם ההגדרה של שחרור מ"שיעבוד מלכויות". לא רק מפני שרוב בני האומה נמצאים עדיין תחת עול זרים בגולה, ולא רק מפני שהמדינה עדיין נתונה ללחץ מלכויות מן החוץ, שלעיתים נוגע לעצם קיומה והתפתחותה; אלא מפני שהנוסחה: "אין בין העולם הזה לימות-המשיח, אלא שיעבוד מלכויות בלבד"⁴⁸, אף היא אינה מצמצמת כלל את מושג הגאולה של "ימות המשיח", כפי שעלולים היינו לטעות אגב מבט שטחי-חיצוני.

והרי זה עיקר תיאורו של "הנשר הגדול" את ה"זמן" הוא, כאשר נזכה לגאולה מ"שיעבוד מלכויות": "באותו זמן לא יהיה, שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים המצויים כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד. ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים, וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר: 'לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה ארץ דעת את ה' כמים לים מכסים'"⁴⁹. עם ישראל בארצו ובמלכותו — מרכז הקדושה לעולם כולו. ממנו אור ה' לעולם כולו, ממנו תיקון עולם במלכות שדי.

מתי דמותה הרוחנית של מדינת-ישראל כיום הזה? התשובה הכללית היא: אורות וצללים, אלה בצד אלה, וגם בעירבוביה. אך תשובה זאת כללית מדי. גם לא נוסיף הרבה אם נדגיש, שלא הרי העם במדינה כהרי השלטון בה. האמת ניתנת להאמר, כי הכל במדינה הוא בבחינת התהוות בלתי פוסקת, עם חליפות ותמורות, עם חידושים וגם הפתעות. אין עוד שום הווה מגובש ויציב. זאת ועוד: יש מאבק רוחני בין עבר חולף ובין עתיד מפציע. המאבק איננו

48 שבת, ט"ג, א'.

49 רמב"ם, מלכים, פ"ב, ה"ה, ועיין תשובה סופ"ט.

אלימלך בר-שאל

רק בין חוג לחוג אלא מאבק יותר פנימי — בתוך הלב, ואצל רבים מאד. הצללים הרוחניים הם נחלת העבר, ספיחי אידיאלים שהלהיבו לפני שני דורות, שהבטיחו ולא יכלו לקיים, שבישרו חיים חדשים מחוץ למעגל תורה ומצוות והכזיבו קשות. כתוצאה מכך נגלתה מרידות בהרבה לבבות צעירים, אשר עתידה להיות פרודוקטיבית מאד בשמשה דחיפה לתשובה אל היהדות הטהורה, השלימה. ואילו אחרים עדיין מנסים להאחו בשרידי-העבר על-ידי מתן לבושים חדשים לרעיונות המיושנים. ויש אשר יסתפקו במתח של מליצה גבוהה ויעשו שימוש חילוני במונחים מקדשים לאחר שרוקנום מן התוכן. אין ספק, על החילוניות במדינה עובר משבר מכריע, שאין לה סיכויים להחליץ ממנו. רבים אנשי-הרוח המקדמים את המשבר בברכה ומצפים ממנו לשיחרור מן החילוניות על כל צורתיה.

כרם, האורות הרבים של אהבת תורה וחייתורה במדינה עולים מול העתיד בעוז ובהדר: גובר והולך הצימאון לדעת ה', לתלמוד תורה, להידור מצוה, לקוממיות נפשית. היכלי-התורה בכל אזורי הארץ מרכזים בתוכם ומסביבם אלפי צעירים רעננים ובתי-אבות איתנים. מתגלים כשרונות רבים מצוינים, אשר במהרה יאירו אור גדול בשמי ישראל. ההתיישבות הדתית מקדשת שם שמים. הרבנות הראשית ומאות רבנים משמשים בקודש. בתי דין רבניים פועלים למופת. אלפי בתי כנסת במדינה, ומאות מתוספים מזמן לזמן. רשת בתי הספר הולכת וגדלה משנה לשנה. קיימים מוסדות חינוך מקצועיים וכפרי גוער. ספרי קודש מוכנסים כמעט לכל בית ישראל. ובכלל: התעוררות דתית כללית בכל אשר תשא עיניך. כל זה ישנו כבר בהווה ומגביר חילים כלפי העתיד. כל זה הוא בתהליך של זריחה גדולה, וזו תשטוף את שרידי החילוניות ותזככם ותטהרם ותעלה את הגרעינים הטובים לכלל צמיחה של קדושה.

ההוגה המעמיק, המעיף מבטו אל עבר העתיד הקרוב ומניעו הגלויים והנסתרים הפועלים כבר בהווה — ירחב ויפחד לבבו. ירחב — נוכח מחזות-התפארת הרוחניים-דתיים-תורניים, המתגלים לעיני-רוחו בהקיץ ולא בתלום. ויפחד — שמא עדיין אין נאמני-התורה מוכנים לקראת ההתרחבות הגדולה, שמא לא נדע להיות די פתוחים ללבות הזקוקים למידה גדולה של אהבה. כי הרבה אנו צריכים להכשיר עצמנו למילוי המשימה הגדולה שהוטלה ותוטל עלינו, וכבר אין זמן רב לרשותנו. כל שבנו ושלנו צריך להיות מגויס מיד. כל כישרון ורגש, כל מידה ומדרגה, כל יוצר ויצירה, כל הרצון וכל המרץ, כל הלב וכל הנפש. כל אור התורה הספוג בנו, כל תפארת המצוה המעשירה את רוחנו, כל זוהר האידיאלים הממלכתיים הגדולים שאנו נושאים

לדמותה הרוחנית של מדינת ישראל

את דגלם, כל מלוא חזונו על "ממלכת כהנים וגוי קדוש", על ימות המשיח ואחרית הימים.

אנו הייכים לגלות מתוכנו את אורנו המקורי, אור נשמתנו העצמית, ונזכה כי השי"ת יזריח עלינו את אורו. גילו חכמים: "נמשלו ישראל לזית, שנאמר: זית רענן יפה פרי תואר קרא ה' שמך, ונמשל הקב"ה בנר: 'נר ה' נשמת אדם'. מה דרכו של שמן לינתן בנר, והם מאירים שניהם כאחת, כך אמר הקב"ה לישראל: הואיל ואורי הוא אורכם, ואורכם הוא אורי, — אני ואתם נלך ונאיר לציון, שנאמר: 'קומי אורי כי בא אורך, וכבוד ה' עליך ורח"ל"⁵⁰.

הווי אומר: שילוב האורות של הקב"ה ושל עם קדשו, עתיד להזריח את אור הגאולה. ולכן כל עוד לא גילינו בתוכנו ומתוכנו את אור הקדושה, אור התורה ומצוותיה בכל מעגלי חיינו — בין אדם למקום ובין אדם לחברו ובין יחיד לאומה ובין האומה לבין הארץ והמדינה — עדיין לא זרח עלינו האור העליון במלואו. עדיין לא נתקיים בנו: "עד שיפוח היום ונסו הצללים"⁵¹.

לאור החזון הגדול של גאולת ישראל, לאור החזון של ימות המשיח, שאנו מחכים לו בכל יום שיבוא, עלינו להתבונן ולראות היטב מה כבר יש לנו ועלינו לשמוח בו ולהודות לשי"ת על חסדיו ונפלאותיו, ומה אנו חסרים עדיין, ואנו מאמינים באמונה שלימה כי בוא יבוא, ומתפללים לשי"ת שיחיש גאולתנו ופדות נפשנו ותיקון עולמו אשר ברא כרצונו. אנו נמצאים עדיין רק בפרק שיכול להיות מכונה בזהירות יתירה "ראשית צמיחת גאולתנו". ראשית זאת התחילה, בעצם, עוד הרבה לפני תקומת המדינה, והדברים ארוכים ועמוקים. ועדיין הפרקים הגדולים, הרבים והעשירים לפנינו הם. כל מה שנתפרש בדברי הנבואה על "ימות המשיח" ועל "אחרית הימים", ואשר "עין לא ראתה אלוהים זולתך", דברים שהם מכוסים מאתנו — יתגלו במלוא זיום. ולא אנו יודעים עתה את סדר ההתגלות ואת מהותה הנשגבה מבינת אדם. אך אנו יודעים ומאמינים, כי גדולה מאד תהיה גאולתנו, הגאולה השלימה, האחרונה.

אנו כיום מלאי ציפייה, דרוכים ומתוחים לקראת האור הגדול, לקראת גילוי שכינה. בחיל ובגיל נשאב עוז ותעצומות מדברי חכמים: "משל למהלך בדרך עם דמדומי חמה. בא אחד והדליק לו את הנר — וכבה; ובא אחר והדליק לו את הנר — וכבה. אמר: מכאן ואילך איני ממתין אלא לאורו של בוקר. כך אמרו ישראל לפני הקב"ה: עשינו לך מגורה בימי משה — וכבתה; בימי

50 ילק"ש, תצ"ט.

51 שה"ש, ד'.

אלימלך בר-שאל

שלמה — וככתה. מכאן ואילך אין אנו ממתניין אלא לאורך, שנאמר: 'כי עמך מקור חיים, באורך נראה אור'. וכן אמר הקב"ה: 'קומי אורי כי בא אורך'⁵².

אנו מצווים לסול המסילה. להכין את העם כולו לקראת הגאולה והפדות, לקראת הגדולות והנשגבות אשר נכוננו לנו. לקראת קיום הנבואה: "וקראו להם עם הקודש, גאוּלי ה'"⁵³.

כל מי שרגיל להסתכל במציאות עולמנו לא מתוך שיגרה, והוא רואה בכל היקום — במהלך צבאי השמים ובתהליך קיום כל רגב ופרודה — נפלאות אין חקר, כך הוא רואה במהלך תולדות ישראל, ככל דברי ימיהם מאז ומעולם, הנוגהים והנוגים, הזוהרים והעמומים, תהליך מופלא במינו, שאין לו תקדים ודוגמא בכל אומות העולם. מתוך כך הוא גם מכיר שהתמורה החדשה היא מראשית נציגי החזון הנבואי — "וקבצתי אתכם מכל הגוים ומכל המקומות אשר הדחתי אתכם שם נאום ה', והשבתי אתכם אל המקום אשר הגליתי אתכם משם" (ירמיה כ"ט, י"ד) — ושאחרי קיבוץ הגלויות נעלה ונגיע בעזרת השם לשלבים נוספים עד הגאולה השלימה המקווה — "וידעת כי אני ה' מושיעך וגואלך אביר יעקב" (ישעיה ס', ט"ז).

(הגרי"מ טיקוצינסקי ז"ל, ספר "ארץ ישראל", עמ' ט')

52 ילקו"ש, שם.

53 ישע"י, ס"ב, י"ב.